

СКЛАДОВІ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ І ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ ТА ЕКОНОМІКИ

Іван БУЯН

Copyright © 2004

Наукове пізнання будь-яких явищ, процесів можливе лише тоді, коли виявляються стійкі, універсальні зв'язки між їх складовими, коли з'ясовуються їх причини і наслідки, взаємозумовленість. Остання, своєю чергою, визначає взаємодію між об'єктами, суб'єктами, суб'єктами і об'єктами. Саме суспільство – це глобальний продукт взаємодії між людьми, де економіка – продукт і система ділової взаємодії як між людьми і природою, так і між самими людьми, групами, організаціями.

В економічній теорії, й особливо в теорії економічної соціології, нині однією із основоположних вважається проблема економічної поведінки (дії) соціального індивіда (особистості), соціального осередку (сім'ї), соціальної економічної групи (фірми), соціальної організації (закладу), держави (влади).

М. Вебер економічну поведінку (дію) визначає як цивілізований (мирний) спосіб контролю над ресурсами з боку суб'єкта, котрий свідомо орієнтується на отримання вигоди. При цьому основна увага приділяється з'ясуванню зовнішніх щодо людини економічних явищ, процесів, чинників.

Економісти обґрунтовують мотиви економічної поведінки загалом, досліджують суть, форми прояву та функції вартості, ціни, цінності, корисність, економічні інтереси, витрати підприємств, дохід і таких його форм як прибуток, рента, заробітна плата, процент за кредит, податки, дивіденди. Вони виходять

з того, що економічні закони мають об'єктивний характер, тобто діють незалежно від волі і бажання людей. А останні у своїй діяльності повинні керуватися вимогами цих законів. Економічні норми теж не обійдеш, ними не можна нехтувати. Наприклад, ціну за товар чи послугу, якщо людина виявляє бажання і можливість ними скористатися, доведеться заплатити. Підприємництво, засноване на ринкових засадах, функціонує в обставинах, коли прагнення до прибутку та отримання його є необхідною умовою існування і розвитку фірми.

Прибічники економічної соціології зосереджують увагу на проблемах соціальних дій, пов'язаних з використанням економічних ресурсів і зорієнтованих на отримання вигоди, а також на тому, що поведінку учасників економічної діяльності визначають соціально-економічні стандарти, інституціональні системи норм, правил, принципів. Т. Парсонс підкреслював, що не автономні мотиви задають природу економічних дій, а ті інститути, які визначають і мету, і способи її досягнення, спричинюють конкретну економічну поведінку учасників економічного докільця. Вони звертаються до аналізу інституціональної системи, яка через свої правила, норми, механізми, інструменти зумовлює характер, принципи економічної поведінки людей. Тому видається незаперечною актуальність цих напрямків дослідження наукових фактів та економічної теорії загалом, і економічної соціо-

логії зокрема. Проте, на наш погляд, варто шукати й інші шляхи з'ясування суті взаємодії людини і економіки.

Коли мовиться про наукове пізнання поведінки людини, то не можна обмежуватись аналізом впливу лише зовнішніх, соціальних та економічних, детермінант, а також загальними заявами про те, що зовнішні причини здебільшого перетворюються у систему взаємодетермінації економічної поведінки (дії) і тих інститутів, котрі її регулюють, нормують, регламентують. Очевидною є наявність взаємного спричинення соціальних інститутів, у тому числі й економічних, і поведінки (дії) людини. Але важливо з'ясувати поелементно як існуючі взаємозалежності, так і взаємодетермінанти. До того ж доречно висвітлити не лише проблеми економічної поведінки, а й питання змістово-функціонального наповнення взаємозв'язку, взаємозалежності і взаємодії людини та економіки. Може скластися враження, що обстежується одне і те ж. Але це зовсім не так.

По-перше, коли ми на першій план висуваємо проблеми поведінки, то у цьому випадку людині заздалегідь відводиться роль підлеглого чинника, слухняного виконавця чієїсь волі, вимог зовнішніх об'єктивних правил, норм, принципів. Постановка ж питання взаємозв'язку, взаємозалежності і взаємодії людини та економіки визначає позицію, за якої кожна особа набуває статусу рівноправного суб'єкта взаємостосунків.

По-друге, коли обговорюється економічна поведінка людини, то мається на увазі, що остання вже є результатом взаємодії певних економічних чинників. Але цьому результату, характеру тієї чи іншої економічної поведінки, передують ті чи інші залежності. Для того щоб з'ясувати питання взаємин між людиною та економікою, визначити роль і статус у цих взаєминах і людини, й економічної системи, її чинників, важелів, елементів механізмів інституціональної детермінації, потрібно:

1) умовно протиставити людину та економіку і розглядати їх як рівноправних агентів;

2) виходити з положення, що принциповими детермінантами у різних процесах взаємодії людини та економіки є не лише чинники, які знаходяться на стороні економічних, інституціональних важелів, а й ті, котрі знаходяться на боці властивостей, здібностей, інтересів самої людини;

3) з'ясувати, що саме втілено у людині з того, завдяки чому вона знаходиться у стані взаємозв'язку, взаємозалежності і взаємодії з економікою;

4) важелі і чинники інституціональних норм і механізмів лише тому можуть реально виступати стосовно людини у ролі детермінант, що вони залежні від її відповідних властивостей і рис, тоді як інституціональні чинники "користуються" людськими "слабкостями" і через них регулюють поведінку.

5) самі економічні "інституціональні" детермінанти можуть ставити в різне соціальне становище працівників й у такий спосіб по-різному впливати на ефективність їхньої діяльності, ставлення до самої економічної системи.

Людина як особливий вид живої системи – це завжди єдність багатьох, зовсім різних за суттю і змістом, властивостей. Саме її життя є процесом, котре зумовлене станом і ситуативними проявами цих її властивостей. Загалом властивість – ознака чи якість, що певним чином характеризує будь-що чи будь-кого та визначає її особливість, відмінність від інших явищ, предметів, живих істот. Властивості певним чином виникають, розвиваються, формуються, проявляються, зникають. Сукупність сутнісних властивостей, зокрема людини, окреслює її якісну визначеність, конкретну даність.

У різних сферах життя знаходять свій прояв і застосування не просто різноманітні властивості людини, а переважно певна їх сукупність. При цьому особливими чи специфічними є ті, котрі

застосовуються в економічній системі, а саме: 1) потреби; 2) фізичні і духовні здібності, завдяки яким особа здатна здійснювати процес праці, який, своєю чергою, є способом перетворення предметів природи в такі, що задовольняють її потреби; 3) здатність кожного усвідомлювати свої потреби, вимоги робочого місця до знань, умінь і норм, економічні закони і принципи, що визначають кількість праці та оплати, правила та умови обміну, купівлі-продажу, оплати послуг, їх зіставлення і прийняття раціональних рішень; 4) спроможність людини відігравати у сферах ринкової економіки ролі покупця і продавця, кредитора і боржника, платника за різні види послуг і т. ін.

Винятково важливе значення у формуванні взаємозв'язку, взаємозалежності і взаємодії людини та економіки належить потребам. Будь-яка потреба – це явний нестаток чи болісна відсутність чогось необхідного для підтримки життєдіяльності людини, її духовних засад, розвитку сім'ї, колективу, держави, світової спільноти. Формою існування і розвитку організму особи, самого її життя є обмін речовин. Відповідно потреби в їжі, питті, одязі, житлі тощо – природні, фізіологічні, або первинні. Духовні потреби, навпаки, пов'язані з гуманними і культурними цінностями, освітою, наукою, мистецтвом, творчістю, спілкуванні з іншими людьми. Соціальні потреби центруються навколо професії, кваліфікації, праці загалом, а їх задоволення неможливе без соціального захисту, забезпечення прав і свобод людини, вільнодумства і свободи слова.

Потреби виникають разом з народженням людини і супроводжують її все життя. Оскільки вони вимагають задоволення, то викликають психічний стан невдоволення, дискомфорту, внутрішнього напруження. Окремі види потреб є такими за самою своєю природою, що їх задоволення неможливо відмінити чи відкласти. Так, своєчасно не задоволена така потреба становить, скажемо, загрозу

голоду, навіть смерті через недоїдання, переохолодження, у зв'язку з відсутністю їжі, одягу, взуття, житла. Отож людина первинно змушена задовольняти зазначені потреби – свої і членів сім'ї. Крім того, потреби людини в найрізноманітніших предметах споживання, видах послуг природно породжують і потреби в знаряддях праці, родючих землях, корисних копалинах, різному паливі, автомобільних і залізничних шляхах, транспортних засобах, зв'язку тощо.

Форми задоволення потреб досить різноманітні: використання предметів споживання, засобів виробництва; процеси навчання, лікування, відпочинку, праці, спілкування з колегами, друзями, членами сім'ї, родичами; участь у виборах; емоційні переживання в театрах, на концертах та ін. Але між потребами людини і предметами та послугами, здатними їх задовольнити, та процесом їх створення, привласнення, коли людина могла б за своїм правом ними розпоряджатися, їх споживати і використовувати, знаходиться економіка з її підприємствами, заводами, робочими місцями, інститутами, а відтак з економічними законами, правилами, нормами, принципами.

Отже, існує взаємозв'язок і взаємозалежність між потребами людини та економікою, котрі можна конкретизувати так:

1. Потреби людини і суспільства є визхідним пунктом, першопричиною виникнення економіки.

2. Види потреб людини і суспільства визначають асортимент продукції і види послуг, котрі продукуються в економічному доквіллі; відповідно формуються підприємства і галузі господарства.

3. Обсяг кожного виду корисності також визначається потребами, а економічною їх формою є платоспроможність.

4. Потреби визначають вимоги до якості продукції, що виробляється, і послуг, які надаються.

5. Потреби та кількісні і якісні зміни у них, а також економічний закон не-

ухильного їх зростання зумовлюють неминучість аналогічних змін у техніці, технології виробництва предметів і послуг, розвитку науки і впровадження її результатів у різні сфери економіки.

6. Виробництво предметів і послуг не лише відображає потреби і реагує на них, воно здатне, створюючи нові види продуктів і послуг, формувати нові потреби, вносити у їх структуру істотні зміни та новачі.

7. Обсяг виробництва життєвих благ регламентується реальною наявністю економічних ресурсів; обмеженість останніх звужує можливості виробництва, а відтак і задоволення актуальних потреб; тому потреби у предметах і послугах завжди "йдуть" попереду виробництва, випереджаючи його; водночас не існує такого рівня виробництва, який був би достатнім для повного задоволення усіх потреб.

8. Потреби і виробництво товарів та послуг взаємодіють суперечливо, адже виробництво не може задовольнити безмежні людські потреби повністю; відтак не задоволена потреба – це "докір" виробництву, вимога його кращого розвитку.

9. Потреби і виробництво предметів та послуг постійно рухаються вперед, стимулюючи взаємооновлення. З одного боку, економіка має слугувати потребам людини, з іншого – останні як психологічні властивості індивіда здійснюють замовлення на життєво важливі для загалу предмети і послуги, у тому числі й на знаряддя праці, заклади освіти, охорони здоров'я та ін.

Властивості людського організму визначають суть і види потреб, а останні зумовлюють те, які саме предмети і послуги, в якій кількості, якої якості і з якими властивостями економіка має створити. Це залежність, у якій ще немає нічого економічного. Вона природного походження, тому що потреби людини у предметах споживання задаються її біосоціальною природою, до того ж ознаки самих цих предметів теж мають природне походження.

Отже, аналізована залежність характеризується подвійністю: з одного боку, обґрунтовується сталий зв'язок між біологічними, фізіологічними, психічними властивостями людського організму, з іншого – між фізичними, хімічними, біологічними властивостями та зовнішнім виглядом предметів споживання, тобто між ознаками суто природними і штучними, що надані речам людською діяльністю.

Суть потребового взаємозв'язку і взаємозалежності між людиною та економікою можна простежити на прикладі залежності між потребами особи у їжі й тими сферами економіки, що її виробляють. Так, за радянських часів проводилися розрахунки раціональних потреб та економного споживання. Норми останнього розроблялися раз на п'ять-десять років і стосувалися приблизно 70% роздрібного товарообігу продуктів споживання. Скажімо, в річному розрахунку на душу населення у 1986 році були визначені такі норми раціонального споживання:

М'ясо і м'ясопродукти – 82 кг;

Риба і рибопродукти – 18,2 кг;

Молоко і молочні продукти – 405 кг;

Яйця – 292 шт.;

Масло рослинне і маргарин – 9,1 кг;

Цукор – 40 кг;

Хліб і хлібопродукти у перерахунку на муку – 110 кг;

Картопля – 97 кг;

Овочі і баштанні продукти – 146;

Фрукти свіжі – 114 кг.

Водночас норми реального споживання населення в Радянському Союзі продуктів харчування у 1986 році не досягли до раціональних норм по м'ясу і м'ясопродуктах – на 20 кг, молоку і молокопродуктах – 100 кг, яйцях – 24 шт., овочах і баштанних продуктах – 44 кг, фруктах – 52 кг. Але річ не лише у цьому. Подані цифри, незалежно від того, наскільки вони співпадають з реальними потребами, цікаві в іншому контексті.

Потреба у раціональному харчуванні, споживанні вищеназваних і не названих видів продуктів визначається вимогами

тих властивостей організму людини, згідно з якими в організм мають постійно надходити харчові продукти для обміну речовин, побудови і поповнення тканин, відновлення енергетичних витрат. Від цього, безсумнівно, залежить стан здоров'я, працездатність і тривалість життя кожного із нас. Наприклад, чоловіки у віці 40–60 років, котрі не виконують фізичної роботи і живуть у містах щоденно повинні отримувати 2600 ккал., у тому числі 90 г білків (зокрема, 50 г тваринних), 80 г жирів., 350 г вуглеводів. Для чоловіків важкої фізичної праці необхідно щодня “отримувати” біля 4000 ккал.

Журнал “Медекспрес” газети “Експрес” рекомендує для нормального забезпечення організму людини білками з'їдати щоденно:

- 300 г м'яса (чи риби, птиці, сиру, твердого сиру) – це 60 г білка;
- 100 г круп (15 г білка);
- 350 г хліба (30 г білка);
- решта (5 г білка) – овочі.

Харчування покликане поповнити організм не лише білками, жирами, вуглеводами, а й різними вітамінами та мікроелементами. Вітаміни (від лат. VITA – життя) потрібні для врівноваження молекулярного складу різних тканин, нормального обміну речовин людського організму, є складовими продуктів харчування. До основної групи належать вітаміни А₁, В₁, В₂, В₃, В₆, В₁₂, В_С, С, D, Є, Н, РР, К₁. Доведено, що понад 13 вітамінів і вітамінних сполук вкрай важливі для нормальної життєдіяльності людини. Крім того, середньодобова норма споживання вітамінів є такою: вітамін С – 70–100 мг, Р – 25мг, В₁ – 1,5–2 мг, В₂ – 2–2,5 мг, В₆ – 2–3 мг, РР – 15–25 мг, D₁, D₂, – 0,2–0,4 мг, В₃ – 5–10 мг, А – 1,5–2,5 мг, D – 100–400 мг, Е – 2–6 мг, К – 2мг, біотин – 0,15–0,3 мг, лілаєва кислота – 0,5 мг. До того ж мікроелементи також сприяють нормальному обміну речовин і впливають на ріст, розмноження, кровотворення та ін. До них, як

відомо, зокрема, відносяться такі біохімічні елементи: Ас, Fe, Мн, Zn, Со, J.

Отже, харчування – одна з найважливіших форм взаємозв'язку організму людина з економічним довкіллям. Від того, яким він є за своєю суттю й у який спосіб людина його здійснює залежить, чи забезпечена вона їжею, чи голодує, тобто чи отримує її організм необхідні для його нормального функціонування білки, жири, вуглеводи, вітаміни, мікроелементи. Останні містяться в різних видах продуктів, що виробляються домашніми господарствами, підприємствами, закладами економічної сфери і є власністю суб'єктів відповідних економічних структур. Білками багаті хліб, м'ясо і м'ясопродукти. Вуглеводами – цукор, мед, фрукти, окремі овочі. Вітамінами наповнені фрукти, овочі. Мікроелементами багатий, наприклад, мед, оскільки в ньому є азотні сполуки, органічні кислоти (лимонна, яблучна, глюконова, молочна), такі мінеральні речовини, як солі кальцію, натрію, магнію, заліза, сірки, йоду, хлору, фосфору, а також мікроелементи – марганець, кремній, алюміній, бор, мідь, літій, нікель, свинець, олово, цинк, осмій, срібло, стронцій, титан, хром тощо.

Зазначене дає змогу зробити таке емпіричне узагальнення: те, що людині вкрай потрібне для забезпечення свого життя, нормального функціонування організму взагалі і кожного його органу, кожної кістки, м'язу, оптимального складу крові, норми холестерину тощо знаходиться в економічній сфері; тому щоб все це отримати, мати, споживати людині нічого іншого не залишається як звернутися до суб'єктів, правил, норм, принципів розиткового функціонування економічної системи, тобто зануритися в неї, виконати її вимоги й у такий спосіб отримати все те, що їй життєво необхідно.

Аналогічні взаємозв'язки і взаємозалежності між людиною та економікою мають місце також стосовно інших об'єктів-потреб людини – одягу, взуття, бі-

лизни, радіоприймачів, телевізорів, холодильників, телефонів, різних меблів, житла, засобів транспорту, ліків і т. п. Європейське представництво Всесвітньої організації охорони здоров'я, яке знаходиться у Венеції, вивчаючи зв'язок між бідністю, здоров'ям та економікою, прийшло до висновку, що у країнах ЄС проживає 60 мільйонів бідняків (18% від загальної кількості населення Євросоюзу). А в країнах Східної Європи існує 165 мільйонів людей, які проживають у неадекватних для людини умовах і витрачають менше як 4 долари на день. Серед них – 18 мільйонів дітей. Встановлена також безпосередня залежність між розвитком економіки, рівнем бідності і смертністю. Так, середня тривалість життя у Швейцарії 79 років. Довго живуть громадяни Швеції, Італії та Франції. А в Росії, Казахстані, Туркменії, Молдові, Киргизії та Україні середня тривалість життя на 18 років менша і становить 66 літ. До того ж смертність серед дітей бідних сімей протягом перших п'яти років життя у шість разів вища, аніж серед дітей багатших сімей (див. Баднер Н. Бідна... Європа // Мед експрес. – 2003. – Грудень. – С. 2).

Другою важливою складовою взаємозв'язку, взаємозалежності між людиною та економікою, що надходить від людини, є її фізичні і духовні здібності до праці і безпосередньо сам процес праці. У цьому аспекті доречно розмежувати поняття “робоча сила” і “праця”, з'ясувати особливості взаємин між людиною та економікою з огляду на зміст кожного з них.

Робоча сила і праця – взаємопов'язані, однак різні за своєю суттю, змістом, формами прояву явища економічного життя. Робоча сила – сукупність фізичних, духовних, розумових здібностей людини, завдяки яким вона здатна здійснювати процес праці. Це вміння, знання, певні фізичні і духовні властивості, котрими наповнена сама людина і котрі є частинкою її суті. Робоча сила – це результат як генетичних, природних

здібностей-властивостей особи, так і набутих унаслідок діяльності, навчання, соціалізації, окультурення. Праця – цілеспрямований та осмислений процес взаємодії між людиною і природою, коли перша своєю діяльністю пристосовує другу до своїх потреб, надає предметам природи властивостей та ознак, завдяки яким вони стають придатними задовольнити її потреби. Отож працею створюються життєві блага.

Загалом відмінності робочої сили і праці полягають у кількох моментах:

1) робоча сила – потенційна здатність до праці, тоді як праця – це вже процес витрат робочої сили, її споживання, результатом чого і є життєві блага;

2) робоча сила – передумова праці, а праця – функція робочої сили;

3) формування робочої сили відбувається головним чином у період життя, коли людина є ще не працездатною, тоді як у процес праці кожен задіюється у працездатному віці.

Для того щоб з'ясувати суть і структуру економічних відносин у форматі робочої сили і праці, а також виявити механізм залучення працівників до трудової діяльності через ринок праці, доречно розмежовувати не лише поняття “людина”, “робоча сила” і “праця”, а ще й їх структурні елементи (*див. рис.*).

Зміст рисунка вказує на те, що між собою істотно відрізняються структурні елементи праці та робочої сили. Зрозуміло, що виконання важкої праці, або праці за несприятливих умов, вимагає від людини успадкованої фізичної сили і міцного здоров'я. Для творчої праці треба від природи мати креатині здібності, а щоб ефективно справлятися з певною роботою, то потрібно здобути ще й відповідні фах і кваліфікацію. Останні не закладаються природою, а попередньо набуваються, вони не витрачаються, а використовуються. Один раз набуті здібності зберігаються і можуть служити людині і суспільству все її дієздатне життя. Разом з тим такий елемент

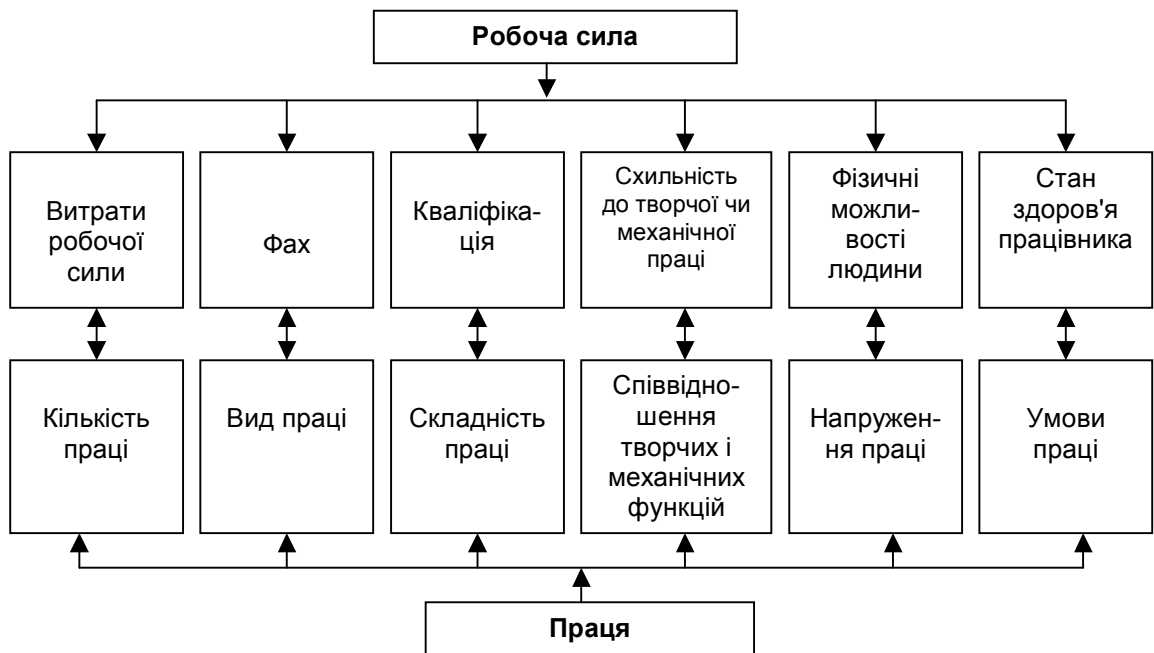

Рис.
Структурні елементи праці і робочої сили та їх взаємодія

праці, як її кількість (робочий час, помножений на інтенсивність праці), тобто напруження самої роботи, вимагає від людини вже певних витрат праці, фізичних сил, нервової енергії, реалізації розумових здібностей, знань. Саме у процесі кількісного зреалізування праці одночасно підтверджуються і розвиваються професіональні, кваліфікаційні, творчі здібності.

Таким чином, потреби, робоча сила, праця – це ті найважливіші складові з боку людини, наявність яких визначає потребу і можливість створення економіки, структуру суспільного господарства, види знарядь і предметів праці, технологію виробництва предметів і послуг, обсяг та асортимент новостворених благ. Однак ці складові відіграють неоднакову роль у формуванні і здійсненні взаємодії між людиною та економікою. Якщо потреби визначають зміст аналізованої взаємозалежності, то фізичні і духовні здібності до праці і сам процес праці

зумовлює характер зазначеної взаємодії. Якщо потреби – це соціоприродна вагомність матеріальних, духовних і соціальних благ, бажання задовольнити вимоги організму і духу, вимога до самого себе активно діяти для отримання необхідного, то фізичні і духовні здібності до праці потребують від людини значних зусиль для їх формування. До того ж процес праці – не легкий і не простий акт упередження нагальної потреби, котрий актуалізує фізичні і духовні здібності до праці, зміст, обсяг та інтенсивність самого перебігу праці. Робоча сила, фізичний і духовний потенціал – це явища, які вимагають від людини дуже великих зусиль, виходять за межі її ества, а тому фатумно проникають в економічні процеси як на рівні процесу виробництва предметів і послуг, так і на рівні економічних взаємин, відносин, виробництва, розподілу, обміну, споживання.